

Kitap Tanıtımları:

Muhammed Kerîm Yusuf-i Cemalî, Zindegâni-i Şah İsmail-i Evvel (Bâ nigâreş ber hususiyât-ı cismî, ruhî, zovkî, ahlâkî, mezhebî ve revâbit-ı û bâ düvel-i haricî), (I. Şah İsmail'in Hayatı (Beden, Ruh, Zevk, Ahlâk, Din Bakımından Özelliklerinin Tasviri ve Yabancı Devletler İle İlişkileri), İntişarât-ı Muhteşem, Kâşan 1376 (1997), ISBN 964-91244-2-1.

Merhum Prof. Dr. Faruk Sümer, 1976 yılında basılan Safevî devletinin kuruluşuna dair yazdığı eserine "Safevî Devleti'nin kuruluşu İslam ve Türkiye tarihinde mühim bir hadisedir. Bu hadisenin en mühim neticesi, İslam âleminin merkezinde yeni bir âlemin meydana gelmiş olmasıdır. Başlıca vasfı Şiîlik olan ve İran'ı içine alan bu âlem, varlığını, bildiği gibi, zamanımıza kadar devam ettirmiştir. Anadolu Türklerin Safevî devletini kurmaları ve bu unsurun zor kullanılarak Şiîliği İran'ın rakipsiz bir mezhebi haline getirmesi bugüne kadar ilim âlemince lâyıkıyla anlaşılmamış bir konudur" ifadesi ile başlamakta, "Safevî devletinin milli bir İran devleti olduğu görüşünün artık ciddi ilim adamları arasında pek taraftarı kalmadığını" belirterek, "Safevî devleti tarihinin bizim için taşıdığı ehemmiyet, bilhassa devleti kuran ve geliştiren unsurun Anadolu olması ve bunlarla ilgili olarak kalabalık sayıda göçebe ve köylü Türk topluluklarının bu ülkeden İran'a göç etmeleridir" diyerek "devletin kurulduktan sonra da uzun zaman, bilhassa insan gücü bakımından Anadolu'dan beslendiği sonucuna" varmaktadır.

Kaynaklardaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Safevî devleti kurulmadan önce, Erdebil ahalisi de dahil olmak üzere, İran halkının büyük çoğunluğu Sünnî olduğu gibi, XV. yüzyıl ortalarına kadar tarikat da Sünnî inançlara sahip idi. Şah İsmail baskı ve şiddete başvurarak, Şiîliği İran'daki Sünnî ahaliye zorla kabul ettirmişti ki, eserde de buna sık sık vurgu yapılmaktadır.

17 bölümden meydana gelen eserin Önsöz'ünde, yazar Tebriz Üniversitesi'nde öğrenciliğinin son yıllarında merhum Nasrullah Felsefi'nin "Zindegâni-i Şah Abbas-ı Evvel" (I. Şah Abbas'ın Hayatı) adlı kitabını okuyup, bunun tesiri ile ileride aynı tarzda bir eser kaleme almayı düşündüğünü ve bunu bugün gerçekleştirdiğini dile getirmektedir.

Yazar, kaynakların genel olarak tanıtımı ile başlamakta (s. 23-46), Safvetu's-Safâ, Kitab-ı Diyarbekriyye, Âlem ârâ-yi Emini, Habîbü's-Siyer, Selimnâme-i Bidlisi, Lubbu't-Tevârih, Cihanguşâ-yi Hakan, Cihanârâ, Mir'âtu'l-Edvâr, Tarih-i İlçî-i Nizamşah, Ahsenü't-Tevârih, Ravzatu's-Safeviyye, Âlemârâ-yi Şah İsmail, Âlemârâ-yi Abbâsî, Târih-i İnkılâb-ı İslâm, Târih-i Sultânî, Zubdetu't-Tevârih, Târih-i Râkum, Fevaid-i Safeviyye, Mearic el-Tevhîd gibi, tamamı Farsça 20 kaynak eser hakkında bilgi vermektedir.

1. Bölüm (s. 47-59) Şah İsmail'in hayatını konu edinmiş olup, doğumu, ailesi, Erdebil ve Lâhicân'daki hayatı (s. 50), Şerur savaşı ve tahta oturması, fizikî ve ruhi özellikleri (s. 52) anlatılmaktadır. Kaynaklar ve kendisini gören Venedikli tüccarların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre o, orta boylu, kızıl saçlı, koyun gözü gibi gözlerle sahipti. Bıyıklı, fakat sakalı yoktu. Sol elini kullanıyordu (s. 53). At üstünde vuruşmayı, kabağa ok atmayı ve içkiyi sever, kan dökmekten hoşlanırdı. Şiir ve edebiyata, musikiye meraklı idi (s. 55-56). Kılıç ve mızrak kullanmakta mahir, ata binmekte eşsizdi (s.139).

2. Bölüm (s. 61-94), Şah İsmail'in bilgi durumu ve ilmi konusuna tahsis edilmiş olup, faziletleri, şairliği (s. 62), şairlere alakası, Hatûfî, Fuzulî, Ümidî-i Razi, Baba Figanî-i Şirazi, Lisani-i Şirazi, Muhammed-i Nişaburî, Kadî Nurullah, Kadî Muhammed (Visalî) gibi çağdaşı veya sarayında bulunan şairler hakkında bilgi verilir. Burada onun küçüklüğünde dinî ilimler tahsil edip, Arapça ve Farsça öğrendiği, ana dili olan Türkçe'nin sarayın resmî dili olup, Türk dilini teşvik ettiği, Hatâî mahlası ile Şiirler yazdığı, bunların tahminen 10 bin beyt olduğu, destan şairi Firdevsî'ye karşı özel bir ilgisi olup, çocuklarının adlarını da (Tahmasb, Sam ve Behram) Şehname'deki kahramanlardan

seçtiği, Çaldıran savaşı sırasında askerlerini çoşturmak için İran-Turan savaşları ile ilgili kısımları seçtiği, bunun dışında Köroğlu destanları okuduğu (s. 68) kaydedilir.

3. Bölüm (s. 95-105), Şah İsmail'in lâtifeler ve hicivlere karşı tutumuna ayrılmış olup, onun bu gibi kimselere bazen maaş bağladığı, bazen ise saraydan kovduğu, zaman zaman edebî değeri olmayan basit şiirler ve medhiyeleri ödüllendirdiği (s. 97), mezheb taassubu ile Horasanlı şair Muzaffer'in önce diri diri derisinin yüzülmesini buyurduğu, fakat sonra onu bağışlayıp, hil'at kuşandırdığı (s. 98), saray şairlerinden olan Melik Hanî'nin gözden düşmesi sonucu Tebriz'de bacağından minareye asılarak öldürüldüğü (s. 99) belirtilir.

4. Bölüm (s. 103-105) devrin şair vezirlerine ayrılmıştır. Bunlar 3 kişi olup, Muhammed Hân Deylemî, Mirza Şah Hüseyin-i İsfahanî ve daha sonra Şah Tahmasb tarafından diri diri yakılan Hâce Celâleddin Muhammed-i Tebrizî idiler.

5. Bölüm (s. 107-111), Şah İsmail'in çağdaşı ve sarayında bulunan sanatkârlar, ulemâ ve bilim adamları başlığını taşımaktadır. Burada Mevlânâ Hüseyin Vâiz, Mevlânâ Nizam-ı Esterâbâdî, Emir Cemaleddin Muhammed-i Esterâbâdî, Şeyh Ali-i Müctehid, Emir Gıyaseddin Mansur, Şeyh Zeyneddin Cebel-i Âmilî, Mevlânâ Ebû'l-Hasan-ı Bâverî ve İlähi-i Erdebilî gibi 8 tane Şii din adamı hakkında bilgi verilir.

6. Bölüm (s. 113-120), inançlarından dolayı Şah İsmail veya beglerinin gazabına uğramalarından ötürü İran'dan göç etmek zorunda kalan ulemâ ve şairlere aittir. Burada 3 kişiden, İbrahim-i Gülşenî, Fazlullah b. Ruzbehân ve Muslihiddin-i Lârî'nin durumlarından söz edilir.

7. Bölüm (s. 121-123), Şah İsmail'in sanat ve hattatlığa ilgisine dâir olup, Şah Mahmud-i Nişaburî, Mevlânâ Mir Ali ve Mevlânâ Sultan Ali'den kısaca bahsedilir.

8. Bölüm (s. 125-136), Şah İsmail ve hanedan mensuplarının nakkaşlık, nakkaşlar, hattatlar ile musikî ve musikînasalara karşı olan alâkası ile ilgili olup, bu bölümde "İkinci Manî" olarak adlandırılan üstad Kemaleddin Bihzad ve Manî-i Şirazî'den bahsedildikten sonra, başlarında börk, sırtlarında kaplan postu, sakalları tıraşlı, belleri kılıçlı, boyunlarında çöğürleri ile "ozanların" orduyu çoşturmak için çalıp, varsağı okudukları kaydediliyor (s. 132).

9. Bölüm (s. 137-175), Şah İsmail'in ahlakî özellikleri, huy ve karakteri ile ilgilidir. Bu bölümde onun birbirine zıt davranışları, cömertliği, acımasızlığı, mütevazı tavırları (s. 144), yiğitliği, cesareti, iyilikseverliği, devlet adamlığı (s. 150), din ve devlete ihanet edenlere karşı davranışı (s. 152), ayaklanmalara karşı tavır, yol kesenler, hırsızlar, vurguncular ve ticaret erbabına karşı tutumu (s. 157) uzun uzun anlatılır ve bu konularda kaynaklardan çeşitli örnekler nakledilir. Değişik işkence, cezalandırma ve öldürme şekilleri verilir ve nihayet Şah'ın insan eti yiyen "çiy yiyen"lerinin dahi varlığı (s. 165) kaydedilir.

10. Bölüm (s. 177-188), Şah İsmail'in Safevî hanedanına bağlılık gösterenlere karşı sergilediği farklı davranışlara dâir olup, burada İsfahanlı vezir Mirza Şah Hüseyin, Necm-i Sâni lâkabı ile tanınan İsfahanlı Emir Yar Ahmed-i Hovzanî ve Şamlu Durmuş Han ile ilgili olaylar anlatılır.

11. Bölüm (s. 189-223), Şahlık ve akrabalık başlığını taşır. Burada Şah'ın anne tarafından akrabalarına ve hattâ kendi annesine karşı olumsuz tutumu, Ak Koyunlu hanedanı mensuplarını çoluk-çocuk demeden öldürtmesi, âsi kardeşi Süleyman Mirza ve diğerleri ile ilişkisi anlatılır. Bu vesile ile onun anne tarafından akrabalarına karşı kötü davranışı ile ilgili olarak, Venedikli tüccarın bir ifadesini de aktarır: "Neron'dan bu zamana ondan daha kan dökücü hükümdar gelmemiştir" (s. 190). Bu bölümde bundan sonra oğulları Tahmasb Mirza, Elkas Mirza, Sam Mirza, Rüstem Mirza, Behram Mirza, Sultan Hüseyin Mirza ile sayıları 15'i ve fakat adları bilinen kızları Perihan Hanım, Mihin Banu Hanım, Sultanım, Haneş Hanım, Hayrünnisâ Bigim hakkında bilgi verilir ve nihayet İtalyan tüccarlarına dayanarak savaşa katılan, ok atıp, kılıç kullanan kadınların varlığından (s. 214) söz edilir.

12. Bölüm (s. 225-236), Şah İsmail'in hanımlarına ayrılmıştır. Burada onun 3 hanımının, Behruze Hanım, Taclu (bu onun lākabı olmalı) Bigim ve Mehd-i Ulya (bu da lākabı olmalı, Şirvanşahlar ailesine mensup olan bu hanım ile Şah İsmail ölümünden 1 yıl önce evlenmiş idi)'nın adları sayılıp, onlar hakkında bilgi verilir. Bunlardan Behruze Hanım'ın Çaldıran'da Osmanlılara tutsak düşerek, bundan sonra evlendirilip Osmanlı ülkesinde kaldığı, Taclu Bigim'in ise tutsak düştükten sonra kúpelerini vermek suretiyle kurtulduğu, Şah İsmail'in ölümünün ardından uzun müddet, 15 yıl kadar Şah Tahmasb'ın yanında kaldıktan sonra, nihayet Fars'taki meşhur İstahr kalesine sürülüp, orada öldüğü (s. 229) belirtilir.

13. Bölüm (s. 237-250), Şah İsmail'in dinî siyaseti ve 12 İmam Şiîliği mezhebini İran'da yegâne resmî mezheb haline getirme hususundaki haşinliği başlığını taşır. Bu bölümde Şah İsmail'in mezheb ile ilgisi, İran'da taziye okuma yerlerinin yeniden faaliyete geçmesi, Pak imamlara karşı olan ilgi ve saygısı (s. 243), kendisinin geleceği vaad edilen zamanın imamı Mehdi olduğuna inandığı (s. 247), İran'da 12 İmam Şiîliğini kabul ettirme hususundaki gayreti (s. 249), Bağdad'da İmam Ebu Hanife'nin türbesine karşı davranışı, kabrini tahrib ettirmesi (s. 253), şair Camî ve İmam Fahr-i Razi'nin kabirlerinin tahribi ve kemiklerinin yakılması hususunda fermanı (s. 255), Allâme Devvânî ile ilişkisi (s. 256), din ve devlet muhaliflerinin ortadan kaldırılması hususunda ihmâl göstermeyip, onların katillerini ödüllendirdiği (s. 258), şeriata yasakladığı şeylere karşı uygunsuz tutumu ve aldırmaşlığı (s. 260), siyasi emellerine erişebilmek için insanların saflığı ve ahmaklığından istifade ettiği ve pek çok gaybî ilham ve kerametinin mevcut olduğuna inandığı konuları ele alınır ve kaynaklardan nakillerde bulunulur.

Burada yazar, Şah İsmail ve yanındakilerin tutum ve davranışlarına bakarak, onların Allah ve peygamberine pek fazla itikatları olmayıp, şeriata uymadıkları (s. 238), Kızılbaşların Şah'ın kerametlerine haddinden fazla inanmış olup, Çaldıran yenilgisinden sonra Safevî devri müverrihlerinin, böyle bir yenilgiden dolayı Allah'a şükrettiklerini, zira böylelikle Kızılbaşların Şah'ın da bir insan olduğunu, hata yapabileceğini anladıklarını ve kabullendiklerini (s. 239) kaydeder. Safevî devri müverrihlerinin birçoğu ve hattâ Şah'ı görmüş olan Venedikli tüccarların ifadesine göre, halkın Şah'a olan inançları o dereceyi bulmuş idi ki, durum imamlara niyabeti geçmiş, onu yeryüzünde "Zillullah" ve hatta "Allah" olarak görmeye başlayıp, İran'da "Allah" sözü unutulup, yerini "İsmail" sözü almıştı (s. 247). Burada kaynaklarda bununla ilgili nakiller yapılır.

Eserde Sünnilere karşı uygulanan baskı, şiddet ve katliamlar ile ilgili çeşitli örnekler verilir. Bunlardan, devrin tanınmış ulemâsından Devvânî'nin sonunda Şiîliği kabulü ile ilgili anlatılanlar oldukça ilgi çekicidir (s. 258). Şah'ın şeriata yasakladığı şeylere karşı tutumu ve yaşayışı ile ilgili verilen örnekler ise oldukça olumsuzdur (s. 260 v.dv.).

Aslında devrin kaynaklarından anlaşılacağı üzere, Şah'ın zıt karakterli, çelişki dolu bir şahsiyet olduğu belirtilerek (s. 263), onun daha erken yaşlarda nücûm ilmi, falcılık ve sihir ile meşgul olduğu, saf halkı cezp etmek için bunları kullandığı belirtilir ve bu arada onun kerametleri ve mucizeleri de sayılır (s. 276 v.dv.).

14. Bölüm (s. 281-301), Şah'ın zevk ve eğlencelerine dâirdir. Bu bölümde onun şehirlerin süslenmesi ve düzenlenen eğlencelere katılmaktan hoşlandığı (s. 280), çevgân oynamak ve kabağa ok atma müsabakalarına katıldığı (s. 282), sürekl avları düzenlediği (s. 283), 8 çeşit ava gittiği (sürekl avı, balık avı, domuz avı, kaplan avı, arslan avı, panzehirli hayvan avı, bildircin avı, yabanî at avı) (s. 284-294), Çaldıran'dan sonra kendini içki ve eğlenceye verdiği (s. 294) ve nihayet yemeden içmeden kesilip, devamlı gece-gündüz içki içip, alkolik olması ve karaciğerinin iflası sonucu hastalanıp, 19 Recep 930 (23 Mayıs 1524) Pazartesi günü Erdebil'den Ucan yaylağına giderken, Sayın Gediği denilen yerde ölüp, ayın 21'inde Çarşamba günü kendi adını taşıyan kümbede gömüldüğü (s. 296 v.dv.) anlatılır ve ölümü dolayısı ile düşülen tarihler verilir.

Esasen Çaldıran yenilgisi devamlı zaferden zafere koşmuş olan Safevî Şah'ında derin bir ruhi çöküntü yaratmıştı. Hoca Sadeddin'in naklettiğine göre, onun, uğradığı yenilginin üzüntüsüne, dedesi Ak Koyunlu Uzun Hasan Beg'den daha uzun bir zaman dayanması Kanunî Süleyman, Vezir İbrahim Paşa ve tarihçi Hoca Sadeddin'in babası Hasan Can arasında yapılan bir sohbet toplantısında da dile getirilmiş, bu husus, onun kendisini tamamen içkiye vermiş olması ile izah edilmişti. Onun yenilgisinden sonra, dedesine kıyasla daha fazla yaşaması muhakkak ki genç olması ile ilgilidir. Zira Hasan Beg (öl. 1478) Otlukbeli'nde yenildiğinde 50, Şah İsmail (öl. 1524) Çaldıran'da yenildiğinde 27 yaşında bulunuyordu.

15. Bölüm (s. 303-307), Şah İsmail'in yabancı devletler ile münasebetleri başlığını taşımakla birlikte, burada daha önceki, özellikle Moğollar devrindeki ilişkilerden özet olarak söz edilir.

16. Bölüm (s. 309-315), İran'ın Safevî devletinin kurulmasından önce Avrupa devletleri ile ilişkilerinin başlaması ile ilgili olup, Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular devrinde İran (s. 303), Kara Koyunlu ve Ak Koyunluların Avrupa ile münasebetleri (s. 310), Despina Hatun ile Hasan Beg'in evliliğinin Venedikliler açısından önemi (s. 311), Hasan Beg ile Despina Hatun'un siyasi evlilikleri (s. 312) gibi konulara temas edilir ve bu devirde İran'ın Osmanlılar dışında diğer devletler ile iyi ilişkiler içinde olduğu vurgulanır.

17. Bölüm (s. 317-343), Şah İsmail'in yabancı devletler ile siyasi ve iktisadi münasebetlerine ayrılmıştır. Bu bölümde İran'ın Venedik, Portekiz ve İspanya ile münasebetleri (s. 317), Albukerk'in Hürmüz adasına saldırması (s. 318), Özbekler ile münasebet ve Şeybek Han'ın ortadan kaldırılması (s. 321), Şah İsmail'in, Sultan Hüseyin Baykara ve Timurlu Babür ile münasebeti (s. 323), Şah İsmail'in II. Bayezid ile münasebeti (s. 327), İran ile Osmanlı devleti arasında ihtilafın başlamasının sebepleri (s. 330), Sultan Selim'in tahta oturması, İran ve Osmanlı devletleri arasında ihtilafın büyümesi (s. 331), savaş ve yenilgi (s. 335), savaştan sonrası, Mısır Memlûkleri ve diğer Avrupa devletlerini Osmanlı devleti aleyhine kışkırtma teşebbüsleri (s. 336) gibi konular ele alınmıştır. Ancak bu son olaylar oldukça kısa geçmiştir.

Burada şu hususa da dikkat çekmek gerekir: Osmanlı Sultanı Selim'in İran seferine çıkmadan önce tehlikeli görüp, tespit ettirdiği 40 bin Kızılbaştan bir kısmını öldürüp, bir kısmını da hapsedirdiğine dair Osmanlı tarihçilerinin kayıtlarının abartılı olduğu muhakkaktır. O yıllardaki nüfus durumu göz önüne alındığında, bu kadar çok sayıda insanın öldürülmesi ve hapsedilmesinin mümkün olmayacağı açıktır. Resmî arşiv belgelerinden de görüleceği gibi, Safevîler ile münasebeti sâbit olanlar çeşitli suçlamalar ile öldürülüyor, hapsediliyor veya sürgüne gönderiliyorlardı.

Eserin sonunda bibliyografya verilmiş olup (s. 345-354), yazma ve basılı birinci elden kaynaklar, ikinci dereceden Farsça eserler ile İngilizce, Fransızca, İstanbul Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış eserler ayrı ayrı gösterilmiştir. Ancak bibliyografyanın çok eksik olduğunu söylemeliyiz. Türkiye'de basılmış eser olarak sâdece Feridun Beg Münşeati ile Fuzûlî'nin Farsça Divanı (H. Mazıoğlu, Ankara 1962) göze çarpmaktadır. Diğer araştırmalar ve Osmanlı kaynaklarına hiç yer verilmediği gibi, Farsça'ya çevrilen Faruk Sümer (Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü) ile İ. H. Uzunçarşılı (Osmanlı Tarihi)'nin eserleri dahi kullanılmamıştır. Osmanlı kaynakları ve Türkiye'de yapılan araştırmaların kullanılmaması büyük bir eksikliklerdir.

Buna rağmen kaynaklardaki bilgileri toplayıp, çeşitli yönleri ile Şah İsmail'i tarafsız bir gözle ele alan eser, yararlı ve değerli bir araştırmadır.

PROF. DR. İSMAİL AKA